

УКРАЇНСЬКА ВІЗАНТИНІСТИКА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА

На думку відомого українського історика, доктора історичних наук, професора Києво-Могилянської академії Наталі Яковенко, “в Києво-Могилянській академії, так само, на жаль, як по всій Україні, не існує такої науки, яка називається візантологією. Є тільки окремі її паростки, дві людини є в Харкові, як-от Сорочан і Домановський (С.Б. Сорочан – д.і.н., проф. ХНУ ім. В.Н. Каразіна; А.М. Домановський – к.і.н., доцент ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – О.М.); ще є в Одесі кілька людей...”¹. Якщо таке твердження викликає щонайменше певні застереження, то з тезою того ж авторства, що “Київська Русь сформувалася під знаком візантійської культури, цивілізації, духовності, церкви тощо”, важко не погодитись².

Постає питання, чи справді ситуація є такою безнадійною з огляду на факт існування не лише академічного Інституту сходознавства разом з його Кримським відділенням, а й певної візантинологічної традиції у творчості Ярослава Дашкевича та його школи, яка вже не є суто львівською, а охоплює і представників інших регіонів та інституцій.

Загалом, наукова школа, створена Ярославом Романовичем Дашкевичем, навколо його ідей та підходів, є сьогодні визнаним авторитетом у науковому середовищі і має незаперечну перспективу подальшого розвитку. Характерними рисами цієї школи є насамперед її академічний документалізм, пріоритетність дослідження малодосліджених ключових питань минулого, в першу чергу тих, які стосуються доби Середньовіччя та ранньомодерного часу. Тут потрібна не лише ґрунтовна підготовка професійного історика, а й знання мов – давньо- та середньовічної грецької, латини, старопольської, східних мов тощо. Крім того, потрібні навички й

уміння працювати з ширшим колом джерел, доповнюючи загальну інформацію про минуле даними палеографії, картографії, сфрагістики, геральдики, нумізматики та інших спеціальних дисциплін. Саме на такі підходи орієнтував своїх учнів Ярослав Романович і відповідним чином сформував структурно та тематично Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Загальноновизнаним сьогодні у вітчизняній гуманітаристиці є те, що впровадження нових західних методологій не даватиме сподіваного ефекту до того часу, поки не буде закладено підвалини у вигляді радикально розширеної джерельної бази, введеної до наукового обігу. У цій важливій справі виняткове місце належить тягlostі наукового процесу. На думку О. Прицака, “В науці такою корпорацією, яка вільно себе відновлює, є наукова школа. Серед наукових шкіл чільне місце належить історичній школі, бо це саме вона є своєрідним комп’ютером національної пам’яті, ідентичності, окремішності і, як результат, активної національної свідомості, тобто патріотизму”³. У свою чергу Я. Дашкевич наголошував на поширеній ваді сучасної йому історіографії, що полягає у відході від джерела, заміні їх апріорними побудовами тощо. Вчений підкреслював, що “характерні риси частини нашої недавньої історіографії з точки зору джерелознавства Давньої Русі домонгольського періоду – це, по-перше, поширеність позаджерельних побудов... адже існує “загальноприйнятна” апріорна побудова, що не потребує наукової аргументації, по-друге, наявність антиджерельних течій: якщо джерела не підходять для підтвердження певної тези, їх замовчують, відкидають, дискредитують тим чи тим чином...”⁴. На жаль, і

в сучасній українській історіографії ці недоліки не подолані, що яскраво виразилось у позиції опонентів концепції вчених Софії Київської з приводу дати заснування пам'ятки.

Цілком природним є те, що вже на початку діяльності Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського, під час обговорення концепції установи, в якому брав активну участь і Ярослав Дашкевич, в опублікованих матеріалах до Всеукраїнської наради „Українська археологія сьогодні: проблеми і перспективи” було сформульовано основні завдання установи та конкретні напрямки діяльності. Об'єктом досліджень визначено „всю багатоаспектну писемну спадщину, яка зберігається в архівах, бібліотеках, музеях і охоплює всі сфери розвитку української культури та науки, всі типи і види документів, будь-коли складених на території України, а за її межами – про Україну, або складених українцями, які зробили вагомий внесок у розвиток світової культури”⁵.

Ярослав Дашкевич як вчений з панорамним баченням історичного процесу усвідомлював, що без ґрунтового розширення джерельної бази дослідження структури українського суспільства від найдавніших часів до ХХ ст. включно неможливе наукове розуміння мозаїчної картини української історії. Без здійснення фундаментальних серійних археологічних публікацій неможливо забезпечити конкурентоспроможність української гуманітаристики у світовому вимірі. Він також не міг оминати своєю увагою вкрай складні для вивчення та наукового синтезу проблеми Середньовіччя, оскільки цей період вітчизняної історії вповні може бути означений як “Темні віки” з огляду на відповідну ієрархію пріоритетів, яка склалась у вітчизняній історичній науці. Це стосується і проблем, пов'язаних з візантиністикою. Розуміючи важливість формують процесів тих часів, але не маючи можливості досліджувати їх системно та приділити більше уваги взаєминам Русь – Візантія та власне візантійській історії, культурі Візантії, її політиці та духовності, Ярослав Романович зосередився на дослідженні писемних пам'яток, що відображали різні аспекти українського Середньовіччя, а отже, ролі і місця візантійського чинника.

У цілому протягом багатьох років Ярослав Дашкевич опублікував більше 40 праць (див. додаток), які так чи інакше торкаються проблем візантиністики⁶.

Загалом доробок Ярослава Дашкевича з проблем візантиністики можна поділити на три великі групи. Насамперед це дослідження із зазначеного вже джерелознавства. Як відомо, без джерел неможливе жодне дослідження. Однак у медієвістиці в цілому та візантиністиці зокрема ця проблема є особливо актуальною. По-перше, постає проблема пошуку джерел з певної проблематики, а по-друге, їхній джерелознавчий аналіз пов'язаний з особливими труднощами, що зумовлено як фрагментарністю даних, так і складністю герменевтичного аналізу текстів досить віддаленої епохи.

Однією з магістральних тем Ярослава Романовича була історія вірмен в Україні й відповідно україно-вірменські взаємини. Природно, що й джерелознавчий інтерес Я. Дашкевича був спрямований насамперед на вивчення східних джерел. Так з'явилися перші рецензії з цієї теми, насамперед на праці О. Прицака⁷ та О. Рогова⁸, а також дослідження, присвячене відомому джерелознавцю Андрію Ковалевському⁹.

1965 року було опубліковано перше власне дослідження Ярослава Дашкевича з аналізу східних – вірменополовецьких джерел з історії України¹⁰. Помітним явищем у світовій медієвістиці стали публікації Ярослава Романовича, присвячені середньовічній пам'ятці, відомій як “Codex Cumanicus”¹¹. Попри те що ця пам'ятка має безпосередній стосунок до історії України, в поле уваги українських істориків вона потрапляє вкрай рідко. Актуальною є і потреба її критичного видання в Україні.

Власне, на важливості публікацій східних джерел з історії України неодноразово наголошував і Ярослав Дашкевич¹². Вчений відзначав, що дослідження проводяться, як правило, на застарілих перекладах, до того ж без врахування оригіналу. Водночас Ярослав Романович вказав на значний обсяг наявних східних джерел з історії України. Для публікації цих пам'яток Я. Дашкевич пропонував розподілити їх на два блоки: 1) ті, що вже готові до друку, та 2) ті, що потребують опрацювання в майбутньому. Саме до

першого блоку автор відносив джерела з доби Русі (X–XI ст.), отже, ті, що містять інформацію і про русько-візантійські відносини. Так само першочергово перед українською історичною наукою стоїть завдання підготовки розгорнутих довідкових та бібліографічних видань зі східних джерел, що зберігаються у фондосховищах України. В самому ж виданні, як цілком слушно відзначав Я. Дашкевич, потрібно дотримуватись таких вимог: подавати факсиміле, розшифрування графікою оригіналу чи транслітерацією та переклад українською мовою, супроводжуючи належним науковим апаратом¹³. На сьогодні ми маємо лише видання окремих пам'яток (зокрема, переклад В. Крюкова), натомість корпусу і досі не маємо, на відміну, наприклад, від росіян. Відзначив Ярослав Романович і відсутність фахової підготовки сходовознавців у вишах України¹⁴. Тому акцентування цієї проблеми Я. Дашкевичем і сьогодні залишається актуальним. З другого боку, в умовах, коли перед українською історіографією постало завдання вписати вітчизняну історію у світовий контекст, важливою є позиція Ярослава Романовича зі створення корпусу давньоруських джерел з історії тюркських народів¹⁵, що дасть змогу як більш глибоко дослідити власне самі ці народи, так і глибше зрозуміти вітчизняну історію в контексті зв'язків із сусідніми народами.

Серед інших об'єктів джерелознавчих досліджень Ярослава Дашкевича можна виділити праці з аналізу давньоруських грамот, наприклад Федора Дмитровича (1062 року)¹⁶ чи Лева Даниловича¹⁷, адміністративні, судові та фінансові книги в Україні (XIII–XVIII ст.)¹⁸. Окремо можна виділити дослідження з писемності доби Русі, зокрема рецензії на корпус графіті Софії Київської С. Висоцького¹⁹, дослідження, присвячене так званим "руським письменам"²⁰, у якому дослідник пішов врозріз із вітчизняною наукою і не розглядав їх як руські, тобто відкидав це джерело з історії власне руської писемності. Подібно й західна сучасна медієвістика не розглядає цей запис із життя Константина як дотичний до історії Русі, а отже, й прочитання "руські" є некоректним.

Другим великим напрямком медієвістичних студій Ярослава Дашкевича була історія вірменських громад в Україні

та україно-вірменські зв'язки. Ярослав Романович відносив появу вірмен на територіях України до X–XI ст.²¹ Це був період, коли Вірменія, що тільки-но визволилася з-під арабського панування, потрапила під зверхність Візантії. Наступ імперії на свого союзника в антиарабській боротьбі розпочався саме в X ст., а завершився в XI ст., тому природно, що Ярослав Дашкевич і ставить ці два процеси у взаємозв'язок. Самі контакти Русі і Візантії Я. Дашкевич розглядає в кількох площинах: 1) контакти між русами і вірменами, що одночасно служили у візантійських військах; русами, що перебували у складі візантійської армії у Закавказзі, та місцевим населенням і вірменською армією; 2) власне контакти між східними слов'янами та вірменами в межах імперії та 3) візантійське посередництво у культурній взаємодії Русі і Вірменії, що виявилось, наприклад, у поширенні в киево-руській культурі культів Св. Григорія Просвітника і Св. Ріпсіме. Припускає вчений і поширеність елементів павликіанства на Русі через контакти русів з вірменами-павликіанами, що служили у візантійських військах²². Однак культурна взаємодія Русі і Вірменії, а отже, й перші контакти розпочалися ще раніше – в IX ст.²³, коли інтереси русів були спрямовані насамперед у Прикаспійський і Кавказький регіони.

З цих контактів виводить Ярослав Романович і сирійські елементи в руському християнстві²⁴, чим відкриває цілий напрямок у киево-русистиці з питань проникнення християнства на Русь, позаяк традиційно ці контакти пов'язувались насамперед з Візантією та частково із впливом західного християнства.

Третій значний блок медієвістичних досліджень Ярослава Дашкевича складають праці, присвячені безпосередньо історії Русі та Галицько-Волинської держави. У контексті русько-вірменських відносин природно, що в центрі уваги дослідника була міжнародна політика Русі²⁵. З одного боку, Я. Дашкевич дещо традиційно розглядав ці відносини з позицій України як кордону між Сходом і Заходом²⁶, з другого ж – і галицько-волинські зовнішньополітичні перспективи вчений досліджував з позицій "трьох альтернатив": Сходу, Заходу й Русі²⁷. Зі сходовнавчого інтересу прийшов Я. Дашкевич і до дослідження історії релігії й церкви доби Середньовіччя в Україні. Це опрацьован-

ня даних Аль Мас'уді про релігії слов'ян²⁸, святоєрусалимські традиції в ідеологемі давнього Києва²⁹. З розвитку останнього питання постали праці, присвячені осмисленню Києва в давньоруській традиції як матері міст руських³⁰.

Безумовно, зазначені три блоки досліджень Ярослава Дашкевича є досить умовними і вони не охоплюють всього кола візантиністичних студій вченого. З одного боку, вони є дуже взаємопов'язаними, наприклад у медієвістиці майже неможливо розділити власне джерелознавче дослідження від історіографічного, з другого – за “бортом” залишаються питання геральдики і сфрагістики, ремесла й торгівлі, власне питання утворення руської

й галицько-волинської державності та візантійський чинник у цих процесах. Однак загалом доробок Я. Дашкевича є значним і потребує подальшого опрацювання, що особливо актуально в умовах пошуку вітчизняною історіографією свого гідного місця у світовій історичній науці.

Головним здобутком Ярослава Романовича у справі вивчення та актуалізації проблематики українського Середньовіччя є насамперед збереження традицій документалізму Антоновича – Грушевського – Крип'якевича та посилення теоретико-методологічних засад вивчення періоду, який у попередні роки зазнавав чи не найбільших перекручень та замовчування у вітчизняній історіографії.

¹ День. Щоденна всеукраїнська газета. – №215–216, п'ятниця, 25 листопада 2011.

² Там само.

³ Прицак Омелян. Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Фонд Катедр Українознавства (ФКУ), Кембридж, Масс. – Нью Йорк, Н.Й. – 1973. – С. 92.

⁴ Дашкевич Я. Р. Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 100.

⁵ Сохань Павло. Вступне слово // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археології. До Всеукраїнської наради „Українська археологія сьогодні: проблеми і перспективи”. Київ, 16–18 грудня 1992 р. – К., 1992. – С. 4.

⁶ Див., наприклад: Дослідження з джерелознавства Східної Європи (Огляд праць О. Прицака) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 81–83 (Підпис: С. Корибут). [Рец. на кн.:] Proceedings of the XIIth International Congress of Byzantine Studies. – New-York; Toronto, 1967 // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 86–87 (Підпис: С. Корибут); Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88–93; Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. – Днепропетровск, 1985. – С. 133–139; Рец.: *N[azarenko] A.* // *Russia Mediaevalis.* – 1993. – Т. 7.2. – С. 144; Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. II. – С. 85–90; Письменные источники и параисторическая традиция: К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто, Москва, 18–20 апр. 1990 г.: Тезисы докладов. – Москва, 1990. – С. 41–45 та ін.

⁷ Корибут С. Дослідження з джерелознавства Східної Європи (Огляд праць О. Прицака) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 81–83.

⁸ Ярославич Д. [Рец. на кн.:] Рогов А.И. Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР. – Москва, 1962 // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 91–92.

⁹ Ярославич Д. А.П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України: До 70-ліття з дня народження // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 1. – С. 34–37.

¹⁰ Дашкевич Я.Р. Вірмено-половецькі джерела з історії України // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 2. – С. 66–73.

¹¹ Дашкевич Я.Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – 1985. – № 4. – С. 72–83; Дашкевич Я.Р. Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 79–86; Дашкевич Я.Р. Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus? //

Вопросы языкознания. – 1988. – № 2. – С. 62–74.

¹² Дашкевич Я. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, груд. 1988 р. – К., 1988. – С. 62–64; Дашкевич Я. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 149–152.

¹³ Дашкевич Я.Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, груд. 1988 р. – К., 1988. – С. 62–64.

¹⁴ Дашкевич Я.Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, груд. 1988 р. – К., 1988. – С. 62.

¹⁵ Дашкевич Я.Р. О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам // Советская тюркология. – 1984. – № 6. – С. 61–68 (Рец.: N[azarenko] A. Russia Mediaevalis. – 1993. – Т. 7.2. – S. 299–300).

¹⁶ Дашкевич Я.Р. Грамота Федора Дмитровича 1062 року // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1962. – № 4. – С. 9–20.

¹⁷ Дашкевич Я.Р. Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. – Днепропетровск, 1985. – С. 133–139 (Рец.: N[azarenko] A. // Russia Mediaevalis. – 1993. – Т. 7.2. – S. 144).

¹⁸ Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст.: Проблематика, стан і методика дослідження // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 129–171.

¹⁹ Д.Я. [Рец. на ст.:] Висоцький С.О. Київські графіти XI–XII ст. // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доповіді. – К., 1983. – С. 132–145 // Russia Mediaevalis. – 1993. – Т. 7.2. – S. 138; Д.Я. [Рец. на кн.:] Висоцький С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985 // Russia Mediaevalis. – 1993. – Т. 7.2. – S. 138.

²⁰ Дашкевич Я. Руські чи сурські письмена. Роль св. Костянтина в становленні слов'янської писемності // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 23–27.

²¹ Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 150–181; Дашкевич Я.Р. Русы и армяне: Контактные связи в византийском ареале (X–XIII вв.) // Резюме сообщений XVIII Международного конгресса византистов. – Москва, 1991. – Т. 1. – С. 273–274; Дашкевич Я.Р. Историко-демографическое изучение армянской миграции на Украине (XI–XVIII вв.) // Второй Всесоюзный семинар по исторической демографии: Тезисы докладов. – Рига, 1977. – С. 107–109.

²² Дашкевич Я.Р. Русы и армяне: Контактные связи в византийском ареале (X–XIII вв.) // Резюме сообщений XVIII Международного конгресса византистов. – Москва, 1991. – Т. 1. – С. 273–274.

²³ Дашкевич Я.Р. Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX – першої половини XIII століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 225: Праці історико-філософської секції. – С. 167–184;

²⁴ Дашкевич Я.Р. Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.). – К.; Львів, 1992. – С. 17–19.

²⁵ Дашкевич Я.Р. Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 100–111.

²⁶ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 28–44.

²⁷ Дашкевич Я. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали. – Львів, 2005. – С. 27–38.

²⁸ Дашкевич Я. Аль Масуді (X ст.) про релігії слов'ян // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV круглого столу, Львів, 9–10 травня 1994 р. – К.; Львів, 1994. – С. 66–68.

²⁹ Дашкевич Я. Свято-єрусалимські традиції Києва XII–XVIII ст. // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII круглого столу, Львів, 12–14 травня 1997 р. – К.; Львів, 1997. – С. 64–66.

³⁰ Дашкевич Я. Київ – мати міст руських: історія ідеологеми // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 2002. – Вип. 4. – С. 8–17. Див. також: Дашкевич Я. Київ у церковно-національній ідеології Русі – України // Різдво Христове'2000: Статті й матеріали. – Львів, 2001. – С. 28–52.

Додаток

Праці Ярослава Дашкевича, присвячені проблемам української візантиністики

1. Дослідження з джерелознавства Східної Європи (Огляд праць О. Прицака) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 81–83 (Підпис: С. Корибут).
2. А.П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України: До 70-ліття з дня народження // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 1. – С. 34–37 (Підпис: Д. Ярославич).
3. [Рец. на кн.:] Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы: [Збірник статей. Т. 1]. – Москва, 1964 // Архіви України. – 1965. – № 6. – С. 72–73 (Підпис: Я.Д.).
4. [Рец. на кн.:] Лихачев Д.С. Текстология: Краткий очерк. – Москва; Ленинград: Наука, 1964 // Архіви України. – 1966. – № 1. – С. 71–72 (Підпис: Д. Ярославич).
5. [Рец. на кн.:] Proceedings of the XIIth International Congress of Byzantine Studies. – New-York; Toronto, 1967 // Архіви України. – 1968. – № 5. – С. 86–87 (Підпис: С. Корибут).
6. Територія України на картах XIII–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88–93.
7. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – 1985. – № 4. – С. 72–83 (Реферат: Bibikov M. // Byzantinoslavica. – 1988. – Vol. 48, № 1. – S. 96).
8. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. II. – С. 85–90.
9. Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 79–86).
10. [Рец. на кн.:] Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983 // Russia Mediaevalis. – 1987. – Т. 6.1. – S. 257–264 (Рецензія: B[eyer]-Th[oma] H. // Russia Mediaevalis. – 1993. – Т. 7.2. – S. 226).
11. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради, груд. 1988 р. – К., 1988. – С. 62–64.
12. Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus? // Вопросы языкознания. – 1988. – № 2. – С. 62–74.
13. Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні товариства “Спадщина” у Києві в груд. 1988 р. // Зустрічі (Варшава). – 1989. – № 1. – С. 188–197.
14. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 149–152.
15. Письменные источники и параисторическая традиция (К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в.) // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти чл.-корр. АН СССР В.Т. Пашуто, Москва, 18–20 апр. 1990 г.: Тезисы докладов. – Москва, 1990. – С. 41–45.
16. Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков: Тезисы докладов и сообщенный первых чтений, посвященных памяти А.А. Зимины, 13–18 мая 1990 г. – Москва, 1990. – Ч. 1. – С. 61–62.
17. Військова історія України (IX–XVIII ст.) та завдання краєзнавства // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”, жовт. 1991 р.: Тези доповідей та повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 30–32.
40. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник Академії наук УРСР. – 1991. – № 9. – С. 52–60.
18. Найвидатніший український історик // Слово і час. – 1991. – № 9. – С. 18–24.
19. Русы и армяне: Контактные связи в византийском ареале (X–XIII вв.) // Резюме сообщений XVIII Международного конгресса византистов. – Москва, 1991. – Т. 1. – С. 273–274.
20. Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 100–111.
21. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 28–44.
22. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове товариство імені Шевченка і українське національне відродження: Перша наукова сесія НТШ, берез. 1990 р.: Доповіді, повідомлення, матеріали. – Львів, 1992. – С. 65–71.
23. Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4–5 травня 1992 р.). – К.; Львів, 1992. – С. 17–19.

24. Нація і утворення Київської Русі. – [Львів, 1993]. – 8 с.
25. За стародавні традиції нового герба Києва // Знак. – 1993. – № 2. – С. 1–2.
26. Легенда про св. Андрія Первозванного та її трансформації // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 3–4 травня 1993 р.). – К.; Львів, 1993. – С. 43–54.
27. Україна і Схід // Проблеми дослідження історії України: перший круглий стіл істориків, Славсько, 4–6 вересня 1990 р.: Доповіді, виступи, дискусія. – Львів, 1993. – С. 168–176.
28. [Рец. на ст.:] Брайчевский М.Ю. “Русские” названия порогов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: (история и археология): Сборник научных трудов. – К., 1985. – С. 19–30 // *Russia Mediaevalis*. – 1993. – Т. 7.2. – S. 75.
29. [Рец. на ст.:] Висоцький С.О. Київські графіті XI–XII ст. // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доповіді. – К., 1983. – С. 132–145 // *Russia Mediaevalis*. – 1993. – Т. 7.2. – S. 138.
30. [Рец. на кн.:] Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985 // *Russia Mediaevalis*. – 1993. – Т. 7.2. – S. 138.
31. [Рец. на кн.:] Котляр М.Ф. Введення християнства в Київській Русі та його наслідки. – К., 1985. – 48 с. // *Russia Mediaevalis*. – 1993. – Т. 7.2. – S. 341.
32. [Рец. на ст.:] Мельничук О.С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 17–22 // *Russia Mediaevalis*. – 1993. – Т. 7.2. – S. 107.
33. [Рец. на ст.:] Півторак Г.П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9–21 // *Russia Mediaevalis*. – 1993. – Т. 7.2. – S. 107–108.
34. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 93–102.
35. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці історико-філософської секції. – С. 7–47.
36. Свято-єрусалимські традиції Києва XII–XVIII ст. // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII круглого столу, Львів, 12–14 травня 1997 р. – К.; Львів, 1997. – С. 64–66.
37. Конфесійні та культурні контакти Київської Русі у IX – першій половині XIII століть // Київська церква. – 1999. – № 4. – С. 24–29.
38. Руські чи сурські письмена. Роль св. Костянтина в становленні слов'янської писемності // Київська церква. – 2000. – № 2. – С. 83–84.
39. Руські чи сурські письмена. Роль св. Костянтина в становленні слов'янської писемності // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 23–27.
40. Початки християнства на західноукраїнських землях: Реінтерпретація проблеми // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII круглого столу, Львів, 20–24 травня 2002 р. – К.; Львів, 2002. – Кн. 1. – С. 137–142.
41. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.) // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава:
42. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 111–121.